

DOI: [https://doi.org/10.31392/Hileya-PHILOSOPHIC-AL-2025.205-206\(3-4\).04](https://doi.org/10.31392/Hileya-PHILOSOPHIC-AL-2025.205-206(3-4).04)
 УДК 130.2:32-046.15

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ: ПРИСУТНІСТЬ І ВТЕЧА

DECONSTRUCTION OF IDEOLOGY: PRESENCE AND ESCAPE

Мірошниченко В. С.,
кандидат культурології,
старший викладач кафедри музейно-
туристичної діяльності, Харківська
державна академія культури
(Україна, Харків)
e-mail: koda_koda@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8951-1864

Miroshnychenko V. S.,
candidate of Cultural Studies,
Senior Lecturer of Museum and
Tourism, Kharkiv State Academy of Culture
(Ukraine, Kharkiv)
e-mail: koda_koda@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8951-1864

Досліджується феномен ідеології крізь призму деконструкції та аналізу її впливів на суспільство і суб'єкта. Особлива увага приділяється проблемі виходу за межі різноманітних ідеологічних конструкцій в поза ідеологічне поле, співвідношенню понять ідеологія та контрідологія. Наголошується на тому, що подолання ідеології може призводити, як до її відтворення, так і до втечі з-під її влади, а саме по собі критичне переосмислення – частина процесу деконструкції. Робота спирається на праці Славоя Жижека, Ролана Барта та Луї Альтюссера із залученням окремих положень підходу Джудіт Батлер.

Ключові слова: деконструкція, ідеологія, контрідологія, Луї Альтюссер, означник, П'єр Гіюта, реальність, Ролан Барт, Славој Жижек, транзитивний дискурс, фантазм.

Deconstruction of Ideology: Presence and Escape.
The phenomenon of ideology is examined through the lens of deconstruction and an analysis of its impact on both society and the subject. Particular attention is given to the problem of transcending various ideological constructs into a non-ideological space, as well as to the correlation between the concepts of ideology and counter-ideology. It is emphasized that overcoming ideology may lead either to its reproduction or to an escape from its influence, while critical reevaluation itself constitutes a part of the deconstruction process. The study is based on the works of Slavoj Žižek, Roland Barthes, and Louis Althusser; incorporating certain aspects of Judith Butler's approach.

Keywords: counter-ideology, deconstruction, fantasy, ideology, Louis Althusser, Pierre Guyotat, reality, Roland Barthes, signifier, Slavoj Žižek, transitive

discourse.

В своїй праці «The Sublime Object of Ideology» Славој Жижек зазначає:

The most elementary definition of ideology is probably the well-known phrase from Marx's *Capital*: «*Sie wissen das nicht, aber sie tun es*» – «*They do not know it, but they are doing it*». The very concept of ideology implies a kind of basic, constitutive *naïveté*: the misrecognition of its own presuppositions, of its own effective conditions, a distance, a divergence between so-called social reality and our distorted representation, our false consciousness of it [7, с. 24].

Така характеристика, визначення окреслює певну похідну основу, наприклад, для речей, подій, запуск яких відбувається за відсутності знання про них. Суб'єкт актуалізації діє так, ніби речі і події підштовхуються іншими, адже він «не свідомий цього», проте це не зупиняє і не скасовує запуску. Відповідно, це призводить до навішування на речі (матеріальний світ) чи події (такими, якими вони згодом є) метафізичної вуалі (хоча вживається умовна дефініція ідеології як метафізичної вуалі, ми розуміємо, що тут годі встановити тотожність), що викривляє уявлення про них, маючи перед собою низку завдань. Особливо це спостерігається у випадку натовпу, який вуалює не речі, а людей, суб'єктність яких, щонайменше, не очевидна. Важливо пояснити, що коли говоримо про те, що натовп когось вуалює, то під цим вбачаємо ефект натовпу, при якому його зусилля мінімальні, людина сама, свідомо чи ні, вуалюється. Згадана метафізична вуаль, іншими словами, уподібнюється метафорі кривого дзеркала з тією різницею, що перша охоплює більш широке коло проблем. Такий вчинок, – окрема дія або акція, – відбувається, коли ті, хто його виконують не свідомі власних кроків так, ніби вони роблять його ненавмисно, не внаслідок чиєїсь «злої або доброї волі», а через брак знань, тобто якщо це призведе до негативних наслідків, їх не можна назвати винними і відповідно покарати. Не слід сварити дитину, котра нашкодила тому, що їй не пояснили правила поведінки, правила поводження з речами – не розкрили суть ідеології. Те, що стосується речей, релевантно і до соціальної дійсності.

Метафора ідеології як кривого дзеркала, як спотвореної викривленої реальності, доволі споконсилва і не позбавлена раціональної складової, спрямованої на критику самої ідеології. Проте, з неї випливає, що достатньо позбутися вуалі – і ми зможемо побачити речі такими, якими вони є насправді (питання, що таке «насправді», окрім очевидного ідеологемного змісту, – відкрите), тобто усвідомлення самого факту наявності ідеологічної вуалі вже мусить призвести до її дезавулювання. Отже, проблема полягатиме лише у тому, аби знайти потрібний інструмент, інструкцію до нього, і засто-

сувати їх. У випадку, якщо елементи підібрано правильно, ідеологія припиняє існування (для мене?). При цьому, немає стовідсоткових гарантій результативності такої процедури.

Подібна позиція викликає низку запитань. Де взяти інструмент, ким він створений, хто пише інструкцію і чи можуть взагалі існувати гарантії того, що ідеологія, хоча б у моєму приватному світі, зникне і не відтвориться? Ба більше, замало зрозуміти, чому дійсність та «ідеологічна містифікація» або «ideological curtain» («ідеологічна завіса») не відокремлені одна від одної, як це стверджували представники франкфуртської школи [6, с. xviii]. Жижек підсумовує: «it is the classic concept of ideology as «false consciousness», misrecognition of the social reality which is part of this reality itself» [7, с. 25]. Він перевертає фразу Маркса «they do not know it, but they are doing it» наступним чином: «they know that, in their activity, they are following an illusion, but still, they are doing it» [7, с. 30]. Усвідомлення вчинків (думок) або знання про вчинки (думки), як і про речі, не завжди (або ніколи) не гарантує того, що соціальна дійсність скине вуаль і стане якоюсь інакшою (первинною, чистою тощо), – *постідеологічною*. Усвідомлення і не усвідомлення (фантазм) не позначаються на ідеологемах, ідеологічних ілюзіях, завісах, які давно стали частиною (можливо, фундаментальним елементом) суспільства. Прибрати ідеологію – означає піддати суспільство ризику руйнації. Зовсім не обов'язково станеться саме так, втім ймовірність достатньо висока.

Деконструкція ідеології, маніфестованої у фразі Маркса, і її реінісценції в текстах Жижека, вилучення її з одного контексту і занурення до інших – процедура, яка не те, щоб обіцяє результат за будь-яких обставин і не створює його, а швидше переформулює, переналаштовує наявні характеристики з тим, аби в знайти, помітити досі непомічене. Виявити в нормі, нормативному, нормативності залишки і надлишки не-норми, ненормативного, ненормативності, які завжди-вже містяться в ідеології. Зрештою, деконструйована ідеологія – бажане розсіяння, одне з багатьох визначень ідеології, відштовхуючись від якого, вибудовуватиметься подальший рух. Цей рух не дає остаточної відповіді на питання ідеології (ідеологем, ідеографем) та її подолання, але допоможе зрозуміти механізми її розхитування, розгойдування. Або так, ідеологія, будучи розбалансованою, потребує додаткових алетаторних підважувань, тобто її нестабільність мусить тривати мов постійний подразник всередині розхитування. І це, імовірно, спонукає тиме до її самовикривання.

За словами Ролана Барта «L'idéologie: ce qui se répète et *consiste* (par ce dernier verbe elle s'exclut de l'ordre du signifiant). Il suffit donc que l'analyse idéologique (ou la contre-idéologie) se répète et consiste (en proclamant *sur place sa*

validité, par un geste de pur dédouanement) pour qu'elle devienne elle-même un objet idéologique» [4, с. 108]. Через свою *згушуваність* ідеологія покидає означник. Царина означника – конотативність, схопленість різноманітними визначеннями, протоколами, видимість для викриття. *Повторюваність* збігається з ітерацією, те, що ітерується, не просто ризикує викриттям, а фактом власної ітерації воно себе розголює. Тобто ідеологія в полі означника самовикривається, самооприявнюється, що не вказує на самознищення, але на самовідтворюваність і поширення; вірусне інфікування, відкриття, а не приховане. Немає мети приховувати ідеологію, переіменувувати, синонімізувати, бінаризувати або заперечувати. Світ як супермаркет – абсолютно прозора ілюзія, фікція, доступна майже для кожної і кожної, цей світ і підбурює потреби, і створює їх, пробуджує невгамовний апетит. Це потреби заради мультиплікування потреб, нарощування залежностей, які не мисляться залежними. «Я хочу» повністю витісняє «Чи варто?». Будь-які питання породжують скепсис, критику, не чогось зовнішнього, вони спрямовані на рефлексію, самоаналіз. Так само й ідеологія, вона вийшла за встановлений контур означника – простих і зрозумілих феноменів, бінарних опозицій. Це не проблема етики або вибору і навіть не простір віри. Це ринок – осердя капіталістичної системи. Політичні ідеології чим далі, тим більше втрачають позиції і поступаються ідеологіям споживання, культурним індустріям, які їх поглинають, фабрикуючи рудиментарні резервні копії.

З огляду на це, працює процитована вище теза Жижека: «they know that, in their activity, they are following an illusion, but still, they are doing it»: байдуже, що ілюзія (ідеологія як ілюзія або фікція) може «the place of the illusion is in the reality of doing itself» [7, с. 30]. Людина свідомо того, що її дія/бездіяльність урухомлюється ілюзією, що вона ідеологічна, що це комплекс ієрархізованих фантазмів, проте це не відбивається на переосмисленні власних дій/бездіяльності з тим, аби викрити ідеологію, позбутися ілюзій, проговорити фантазми. Навіть якщо ефемерне демаскування відбудеться, то немає гарантій, що воно зафіксується і підірве ідеологію з середини. Годі шукати центр ідеології, першопочаткову точку, з якої все почалося, наприклад, ринок, капіталізм, споживання чи індустрії. Ідеологія постійно клонується, мімікрує, утворює тимчасові союзи, традиції, системи, нормалізує і нормалізується. Вона виробляє сталі і швидкоплинні звички, стаючи невід'ємною частиною повсякденності, складовим елементом сучасності.

Чи не безглуздими виглядають спроби якимось чином її оминати, зменшити тиск або зруйнувати? Слушною є друга половина тези Барта про те, що сам по собі аналіз контрідео-

ології стає ідеологічним об'єктом. Контрідієологія – ніщо інше як черговий аватар ідеології, бо для того, аби мислити контрідієологію, потрібно вистрибнути з ідеологічного кола як такого, що вимагає неабиякої мисленнєвої роботи. Контрідієологія – контингентна, кореляційна і парадоксальна, через що вона уможливується, уприсутнюється, її контингентність, кореляційність і парадоксальність тримаються в самому слові «контрідієологія». Вихід за межі ідеології не є запорукою створення контрідієології, її всебічного аналізу з позицій стороннього спостерігача, як і не убезпечує від інших контингентних ідеологій. Потенційний вихід за ідеологію – це не вихід із спотвореного світу, світу речей і подій, обгорнутих ідеологічними тенетами, це не щось схоже на вихід з будинку без вікон, в якому прожив все життя, на свіже повітря вулиці. Якщо суб'єкт все ще залишається релевантним робочим поняттям, то ідеологія – не рядова частина такого суб'єкта, вона його утворюючий елемент, вона створює його до того, як він в принципі з'явився. Тут пригадується класичний вислів Луї Альтюссера:

C'est une seule et même chose que l'existence de l'idéologie et l'interpellation des individus en sujets. [...] ce qui semble se passer ainsi en dehors de l'idéologie (très précisément dans la rue) se passe en réalité dans l'idéologie. Ce qui se passe en réalité dans l'idéologie semble donc se passer en dehors d'elle. C'est pourquoi ceux qui sont dans l'idéologie se croient par définition en dehors de l'idéologie: c'est un des effets de l'idéologie que la dénégation pratique du caractère idéologique de l'idéologie, par l'idéologie: l'idéologie ne dit jamais «je suis idéologique» [1, с. 227].

Тобто, розглядається як процес виходу, так і те, що по той бік ідеології ймовірно існує щось, що можна кваліфікувати як контрідієологію. І процес виходу (або переходу), і контингентне існування контрідієології при наявності суб'єкта не забезпечують «поза ідеологічне світле життя» і не захищають від пастки кожного наступного втілення ідеології, її ефектів, адже вірогідний вихід/перехід суб'єкта відбуватиметься разом з його досвідом, знанням, пам'яттю тощо.

Теза Альтюссера стосовно доступності виходу поза ідеологію в науковому знанні («Il faut être hors de l'idéologie, c'est-à-dire dans la connaissance scientifique, pour pouvoir dire: je suis dans l'idéologie [...] Ce qui revient à dire que l'idéologie n'a pas de dehors (pour elle), mais en même temps qu'elle n'est que dehors (pour la science, et la réalité)» [1, с. 306]) хоч і важлива, але має свої хиби і вразливі місця. Окрім всього іншого, бартівське поняття «контрідієологія» також видається проблематичним. Це поняття ніби силкується здійснити підміну, умовно, замінити ідеологію на контрідієологію, що, по суті, призводить до зіткнення ідеологій і аж ніяк не до виходу/пе-

реходу, бо, зрештою, немає різниці, під вплив якої саме контр/ідеології підпадає суб'єкт чи носієм якої саме контр/ідеології він є. Втім, Барт продовжує свою думку, його відповіддю на питання, що робити коли «l'analyse idéologique (ou la contre-idéologie) se répète et consiste [...]» і «qu'elle devienne elle-même un objet idéologique», – полягає в естетиці. Таким чином, ми стикаємось з виходом з-під влади дискурсу, або, принаймні, певного дискурсу в поле недискурсивного. За Бартом, роль естетики криється в «fournir les règles d'un discours indirect et transitif [...]» [4, с. 108]. Тут важливий момент, бо ідеологія, якщо і не отожднюється з дискурсом, то стає подібною до нього, однаково подібною вона є і для міфу. Хоча Барт рухається у напрямку співвідношення ідеології й дискурсу, він не відмовляється від її позиціонування як фікції, вигадки. Звичайно, що однією з найрозповсюджених асоціацій, які викликає слово «ідеологія» – фікція, викривлення. Викривлена реальність, яка не відповідає сама собі. Проте не достатньо сказати: ідеологія як дискурс – це соціальна афазія, яка відводить від чогось «правильного», «справжнього». Чи є сенс шукати «правильність», «справжність» так, ніби вони десь знаходяться (на поверхні чи глибині)? Однак, якщо погодитись з тезою Барта про естетику, то з'являється шанс не на дискурс, а на транзитивний, не фіксований дискурс. Втім, що контрідієологія це ніщо інше, як ще одна ідеологія або виворіт тих самих ідеологій, так і естетика, як транзитивний дискурс – також дискурс, дискурс ідеології і естетики (тут ми не мислимо естетику як негерменевтичне / позагерменевтичне). В такому випадку, вони не надто сприяють подоланню ідеологічного об'єкту, якщо таке подолання вимагається. Та чи справді естетика лежить поза ідеологією або є контрідієологією? Наразі залишимо це питання відкритим. Для розгорнутої відповіді потрібно більш детально прописати текстологічну еволюцію тлумачення Бартом поняття ідеології. Попередньо, зауважимо: ідеологія для Барта перебуває як в площині дискурсивній, так і в соціальній (капіталізм, цілий спектр стереотипів – суто ідеологічні конструкти), а мова – «Il est en bute, par nature, au soupçon idéologique» [3, с. 65], що вимагає боротьби із нею. Зафіксуємо: естетика може зарадити в «формулюванні правил непрямих і транзитивного дискурсу», але це не пояснює ситуацію замкненого кола. Навіть уточнення Барта відносно транзитивного дискурсу, що він, мовляв, змінює мову, не афішуючи свого домінування, викликає додаткові питання, а не знімає їх. Сам по собі транзитивний дискурс, виявляється, працює приховано, він домінує, вуалюючи власне домінування, і, змінена внаслідок застосування транзитивного дискурсу, мова тримає таке домінування і тримається його – це фіктивне змінювання. Знову таки, маневр підміни, гри з

ідеологією на її полі, полі невидимої видимості цілком можливий за умови, що і його вписано в імовірнісну структуру, якщо ж залишити осторонь контингентність, то зачароване коло самовідтворюваної ідеології залишається неушкодженим. Ньюансом, який допомагає знайти шпарину в зачарованому колі контингентної ідеології і зруйнувати його монолітність, яка виявляється вдаваною, є заувага Барта щодо виведення ідеології згущуванням за межі означника. Вихід за межі означника – ось шпарина цілісності контингентної ідеології.

В цьому контексті для попереднього аналізу звернемося до невеликого тексту Барта «Ce qu'il advient au Signifiant» (одна з передмов до роману П'єра Гійота «Éden, Éden, Éden»). Барт пише:

Éden, Éden, Éden, est un texte libre: libre de tout sujet, de tout objet, de tout symbole: il s'écrit dans ce creux (ce gouffre ou cette tache aveugle) où les constituants traditionnels du discours (celui qui parle, ce qu'il raconte, la façon dont il s'exprime) seraient de trop. La conséquence immédiate est que la critique, puisqu'elle ne peut parler ni de l'auteur, ni de son sujet, ni de son style, ne peut plus rien sur ce texte: il faut «entrer» dans le langage de Guyotat; non pas y croire, être complice d'une illusion, participer à un fantasme, mais écrire ce langage avec lui, à sa place, le signer en même temps que lui [2, с. 269].

Таке твердження Барта релевантне не стільки до тексту Гійота «Éden...», скільки до «Prostitution», «Le Livre», в яких «вхід» в створену автором мову або в мову, яка проростає з інших мов, мову яка не просто щось висловлює, але яка сама є автоматично деконструюваним висловлюванням, ламаною ритмікою. Вона усіма засобами уникає означника, втрачає літери, звуки, перевідкриває синтаксис (те, що створює Гійота складно вписати у визначення дискурсу), стирає межі (ідеологічні?) між тілом і письмом, сексуальністю і вираженням сексуальності. Це втрата висловлювання, власне висловлювання, це вигукування, викрикування, галасування. Тексти Гійота демонструють не вихід ідеології за межі означника шляхом згущування, а в цілому його подолання (логіки бінарності означник/означене) і, утвердження поля, вільного від ідеологій. Вільного в тому сенсі, що ідеологеми залучаються як викриті артефакти. Так, дійсно, це суб'єктивна оптика, вона не є універсальним приписом усунення ідеології (крок сам по собі ідеологічний *par excellence*). Проте його наявність свідчить про, щонайменше, вразливість ідеології, замкнутість її в лаканівському символічному (і уявному). Вільне від ідеології поле уподібнюється лаканівському реальному, певний очевидний раптовості, яка стається, коли «входиш» в мову Гійота, таку мову, яка, власне, за деякими окремими параметрами традиційно визначається як мова, бо ясно, що маємо справу не з видозміненою мовою, не

з експериментом заради експерименту, не із дискурсивним естетичним жестом, а з чимось іншим, – вокалізацією, фонетизацією. І цілком доречним видається дещо, на перший погляд, дивне питання Барта: «*s'il y avait, à titre de perversion [...], une jouissance de l'idéologie?*» [4, с. 108].

Повернімося до концепту ідеології Луї Альтюссера. Його добре відома теза стосовно ідеології звучить так: «*l'idéologie représente le rapport imaginaire des individus à leurs conditions réelles d'existence*» [1, с. 216]. Себто вона робить своєрідну субституцію, проникаючи до самого мислення, бо ідеологія – це не звичайні системи переконань, які ми прийняли або які нам нав'язали, а порядок організації реальності, що формує нас до нашої появи. Якщо ідеологія проникає до мислення о-формлюючи його, то вона *volens-nolens* виробляє понятійний апарат (суміжний з ідеологічними апаратами держави за Альтюссером), за допомогою якого відбувається іменування, розуміння себе та інших, почасти тому «*qu'en tant que toute idéologie a pour fonction (qui la définit) de «constituer» des individus concrets en sujets*» [1, с. 303]. Тут ситуація, яку Джудіт Батлер називає «*confrontation with a powerful interpellation from elsewhere*» [5, с. 20], кінцевий сенс якої годі передбачити: «*This is why our ability to criticize ideologies is necessarily rooted in the position of a bad or broken subject: someone who has failed to approximate the norms governing individuation, putting us in the difficult position of breaking with our own upbringing or formation...*» [5, с. 20].

Тож деконструкція ідеології розраховується зі здатностей суб'єкта, з оптик елімінацій, зі зламів, що відбуваються як на рівні свідомому, так і несвідомому, особистісному і соціальному. Критика ідеології пов'язана з відходом від догматизму, розумінням того, що є не виключно ірраціональним, а крипто чи псевдо раціональним.

Список використаних джерел

1. Althusser L. (1995). *Idéologie et appareils idéologiques d'État (Notes pour une recherche)*. *Sur la reproduction*. Paris: PUF.
2. Barthes R. (1984). *Ce qu'il advient au Signifiant. Essais critiques IV. Le bruissement de la langue*. Paris: Editions du Seuil.
3. Barthes R. (1973). *Le plaisir du texte*. Paris: Editions du Seuil.
4. Barthes R. (1980). *Roland Barthes par Roland Barthes*. Paris: Editions du Seuil.
5. Butler J. (2024). *Who's Afraid of Gender*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
6. Horkheimer M., Adorno T. (2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Stanford, California: Stanford University Press.
7. Žižek S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. UK: Verso.